

Valentin CONSTANTIN

Considerații *in margine* asupra unei reglementări în materia drepturilor fundamentale

Textul de la care pleacă rândurile de mai jos este Proiectul legii pentru prevenirea și combaterea discriminării. Proiectul este o formă revizuită a textului O.G. nr. 137/2000, act aprobat prin Legea nr. 48/2002 și modificat ulterior. Nu mi-am propus o analiză a modificărilor din Proiect, ci o serie de observații în legătură cu sistemul de «prevenire și combatere» instituit prin lege. Mai precis, acest text este mai curând o invitație la abrogarea legii existente decât o contribuție la ameliorarea ei. Dacă scopul urmărit de legea în discuție este acela ca fenomenul discriminării să fie redus la dimensiuni compatibile cu ceea ce descoperim astăzi în sistemele democratice cele mai bine consolidate, probabil că politicile publice care au avut drept rezultat această lege se bazează pe concepții despre statul de drept (*rule of law*) pe care nu le împărtășesc.

Juridic, discriminarea este un comportament prohibit atât de dreptul internațional de aplicabilitate universală (art. 2 alin. 1 din Pactul privind drepturile civile și politice) sau regională (art. 14 din Convenția europeană a drepturilor omului), cât și de dreptul constituțional (art. 4 alin. 2, art. 6 alin. 2, art. 16 alin. 1, art. 49 alin. 2 din Constituția României). În mod tradițional, și aceasta a fost mult timp și concepția Curții Europene a Drepturilor Omului, clauza de nediscriminare de la art. 14 din Convenția europeană [în continuare, CEDO] nu avea o aplicabilitate autonomă, ci viza ingerința discriminatorie a statului în exercițiul celorlalte drepturi și libertăți fundamentale garantate de CEDO. Cu alte cuvinte, ori de câte ori statul intervenea în exercițiul dreptului într-o manieră care putea fi caracterizată ca discriminatorie, era condamnat de Curtea de la Strasbourg și pentru violarea art. 14. Jurisprudența de bază este hotărârea cunoscută sub numele *Afacerea lingvistică belgiană* din 23 iulie 1968. Cu această ocazie, Curtea a stabilit condițiile în care o distincție de tratament în exercițiul unui drept poate fi considerată discriminare: atunci când distincția nu urmărește un scop legitim și atunci când „s-a stabilit în mod clar că nu există un raport rezonabil de proporționalitate între mijloacele întrebuintate și scopul vizat”¹. Însă ceea ce trebuie remarcat este faptul că jurisprudența evolutivă a Curții a extins garanțiile de nediscriminare dincolo de drepturile fundamentale garantate de Convenție la drepturile individuale recunoscute în dreptul intern. Practic, în acest moment, clauza de la art. 14 din Convenția europeană este analizată ca sursă a unui drept autonom la nediscriminare. Consecința este aceea că, urmând practica Curții europene și având în vedere aplicabilitatea directă în dreptul nostru intern a Convenției europene, toate fenomenele de discriminare sunt justițiabile în dreptul nostru intern, independent de existența în sistem a unei legislații autonome și generale în materia discriminării.

¹ A se vedea CEDH, Série A, n° 6, §10.

În situația în care cetățenii români sunt protejați de Convenția europeană, care face parte din «blocul nostru constituțional», apare întrebarea firească de ce aveam nevoie de o lege specială și de o autoritate publică specializată în domeniul discriminării. Oare diseminarea jurisprudenței Curții Europene nu poate constitui în sine o protecție efectivă?

Este Legea nr. 48/2002 necesară într-o societate democratică?

Accesul cetățenilor la plenitudinea exercițiului drepturilor fundamentale garantate de Constituție și a celor subiective recunoscute pe cale legislativă este efectiv numai în sistemele care asigură preeminența dreptului. Cu alte cuvinte, problematica nediscriminării are sens numai în societățile organizate conform principiului *preeminenței dreptului*, pentru că numai în aceste societăți poate exista o protecție efectivă a minorităților sau a persoanelor care aparțin unor categorii defavorizate împotriva arbitrarului sau a exceselor majorității. Într-o astfel de societate, cel puțin conform modelelor democratice funcționale, protecția drepturilor este încredințată *puterii neutre*, adică puterii judecătorești. Protecția administrativă este un paliativ și o soluție doar pentru statele care, deși recunosc în principiu avantajele dereglementării sau ale mecanismelor sociale de autoreglementare, au înțepenit în modelul centralizat, model aculturat în general la începuturile campaniilor de modernizare².

Cea mai stabilă dintre democrațiile care se bazează pe o constituție de tip formal, Statele Unite, este cea care a instituit și a perfecționat modelul de garantare a drepturilor bazat pe singura putere neutră din stat – puterea judecătorească. Acest mod de a proteja societatea democratică a fost aculturat în Europa de după război prin generalizarea unui sistem de garantare a stabilității ordinii constituționale care are în centrul său sistemul curților constituționale. Protecția drepturilor a fost întărită printr-un control jurisdicțional supranațional organizat la eșalonul european de statele membre ale Consiliului Europei³. Ce fac în mod concret curțile constituționale naționale sau Curtea Europeană (instituție care îndeplinește o funcție quasi-constituțională în materia drepturilor omului)? Aparent, ele sunt organe concurente. Parțial acest fapt este și adevărat. Însă doar în materia controlului exercitat asupra puterii legislative. Și aceasta deoarece competența Curții Europene este mult mai largă decât cea a unei Curți constituționale. Ea include controlul practicii administrative contrare Conven-

² În legătură cu aceste dificultăți, a se vedea François Ost, Michel van de Kerchove, *De la pyramide au réseau?* Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, Bruxelles, 2002, pp. 90-92.

³ Din motive pe care nu le discut aici statele europene nu au încredințat controlul de constituționalitate jurisdicțiilor de drept comun. Ele au generalizat «modelul austriac» interbelic, teoretizat și chiar aplicat de Hans Kelsen. Generalizarea a fost un proces progresiv și relativ lent. În Italia, Curtea Constituțională apare în 1948, în RFG în 1949, în Franța în 1958, în Turcia în 1961, în Portugalia în 1976, în Spania în 1978, în Belgia în 1984, în fosta Iugoslavie în 1963, în Ungaria în 1984, în Polonia în 1985. După 1989, sistemul se extinde în statele din Europa centrală și de est și de asemenea în spațiul ex-sovietic.

ției europene și, de asemenea, controlul exercițiului puterii judecătorești în materia drepturilor fundamentale. Astăzi, atât în Statele Unite, cât și în Europa, aceste instituții largesc sfera de protecție a drepturilor fundamentale sau, altfel spus, extind permanent câmpul juridic de aplicare a normelor care protejează aceste drepturi. De exemplu, dreptul la viață privată care presupunea inițial, într-o interpretare textuală a CEDO, doar protecția inviolabilității domiciliului privat, a fost extins de jurisprudența Curții de la Strasbourg și asupra sediului profesional al unui avocat sau libertatea de expresie a ziariștilor a fost extinsă dincolo de ceea ce părea la un moment dat rezonabil raportat la dreptul politicianilor la propria imagine sau protecția dreptului de proprietate a fost extinsă de la bunurile aflate efectiv în posesie la creanțe.

Ceea ce contează este că în majoritatea democrațiilor europene protecția drepturilor fundamentale este una *efectivă*. În plus, jurisdicțiile au reușit să se mențină (ceea ce în fond nu este ceva prea simplu) în standardele pe care le implică schimbarea mentalităților. De exemplu, în intervalul 1955-1977 Curtea de la Strasbourg a recunoscut dreptul statelor de a reprima penal homosexualitatea cu titlu de protecție a sănătății sau a moralei publice. Însă Curtea s-a pus rapid în acord cu ideea că societățile democratice trebuie să fie tolerante și dominate de „l'esprit d'ouverture”⁴. Astăzi nici un observator de bună-credință nu poate nega rolul Curții în eliminarea discriminărilor legate de orientarea sexuală.

Cu excepția notabilă a Curții Supreme a Statelor Unite, jurisdicțiile care garantează drepturile fundamentale și o fac pentru că «au în custodie» o Constituție sau un Tratat de aplicabilitate directă, nu sunt așadar simple organe judiciare (sau de drept comun) care aplică legea, ci sunt organe politico-jurisdicționale, veritabili co-legislatori. Ele sunt plasate în orice caz deasupra legislației, adică deasupra dreptului pozitiv. Citatul care urmează, extras dintr-o decizie a Tribunalului constituțional federal al Germaniei, mi se pare cât se poate de ilustrativ pentru această idee: „Dreptul nu este identic cu totalitatea legilor scrise. În raport cu dreptul pozitiv edictat de stat, în anumite condiții poate exista un surplus de drept a cărui sursă este ordinea juridică constituțională în calitatea ei de întreg semnificativ și care poate să exercite o funcție corectivă a dreptului scris; a descoperi acest surplus și a-l pune în operă prin decizii judecătorești, aceasta este misiunea celor care exercită funcții judiciare”⁵. A descoperi, arată în același loc Tribunalul de la Karlsruhe, înseamnă a oferi o interpretare fondată pe argumente raționale. Aș adăuga că este ceva mai mult, o interpretare juridică în acord cu metodele de interpretare validate în timp de știința juridică.

⁴ A se vedea Michel Levinet, *La fin du débat sur la conventionnalité de la répression pénale de l'homosexualité?*, în *Revue trimestrielle des droits de l'homme*, n° 50/2002, pp. 345-368.

⁵ *Apud* Jürgen Habermans, *Droit et démocratie. Entre faits et normes* (titlu original: *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des Demokratischen Rechtsstaats*, 1992), Gallimard, Paris, 1997, p. 267. Tribunalul constituțional federal este o instituție prestigioasă a cărei jurisprudență se bucură de un interes care depășește cu mult granițele Germaniei.

Rolul judecătorilor constituționali sau internaționali nu constă în a exprima judecăți de valoare, ci de a pondera valorile aflate în conflict. Atunci când un judecător acordă prioritate exercițiului unui drept fundamental aflat în conflict cu exercițiul altuia, el nu stabilește o ierarhie de valori. El nu iese din neutralitatea care îi legitimează decizia. El spune pur și simplu că în circumstanțele unui caz concret prezența unui drept nu poate bloca exercițiul altui drept, cu care primul se află în conflict.

Este adevărat că în acest moment în Europa un curent populist încearcă să își facă loc în știința dreptului constituțional. În conformitate cu tezele sale, toți cetățenii, toate grupurile și toate organele statului trebuie să fie «gardienii» sau «garanții» Constituției⁶. Acest curent susține din plin Legea română pentru prevenirea și combaterea discriminării. Această viziune totalitară estompează distincția dintre lupi și oi, atât de prezentă în mintea celor care au proiectat sistemul american de protecție a drepturilor bazat pe acțiunea puterii neutre.

Incertitudinea care înconjoară normele substanțiale ale Proiectului

Există un *acquis* european în materia discriminării, concretizat în numeroase directive UE sau în recomandări ale Consiliului Europei. Sunt, în general, principii și definiții care au contribuit în mod indiscutabil la clarificarea unor concepte cu care operăm în protecția drepturilor. O parte dintre definițiile care apar în Proiect fac parte din această categorie. Utilitatea lor este indiscutabilă, însă trebuiau mai curând integrate în reglementările din domeniile sociale sensibile la discriminare, proces care ar fi făcut inutilă legea generală.

Voi trece peste un șir de erori, inadvertențe și redundanțe și mă voi opri la o eroare de fond a legii. Eroarea de bază a autorilor proiectului constă în faptul că ei consideră că o normă juridică de nivel constituțional care consacră un drept poate fi transpusă automat într-un text legislativ. Această eroare apare atunci când autorii doresc să transforme materia discriminării într-o materie contravențională sau penală. Am ales un exemplu, la întâmplare, din lista de contravenții. Se sancționează contravențional „refuzarea accesului la serviciile oferite de teatre, cinematografe, biblioteci, muzee și expoziții, cu excepția situației în care această restrângere este justificată obiectiv de un scop legitim, iar metodele de atingere a acestui scop sunt adecvate și necesare”.

Aici avem trei noțiuni care se plasează la un nivel înalt de abstractizare, nivel specific normelor constituționale: «scop legitim», «metode adecvate» și «metode necesare». O normă formulată astfel este o normă non-justificabilă. Cu alte cuvinte, este inaplicabilă din perspectiva unui judecător de drept comun. Ea nu îndeplinește «condițiile legii», respectiv condițiile în care un act poate fi considerat normativ într-un stat de drept: nu este clară, nu este precisă, consecințele comportamentelor nu sunt

⁶ A se vedea, de exemplu, Peter Häberle, *L'État constitutionnel*, Presses Universitaires d'Aix-Marseille, 2004, p. 230.

previzibile. Aceste condiții ale legii valide au fost formulate de Curtea Europeană în scopul de a asigura efectivitatea dreptului la un proces echitabil.

Pentru a stabili dacă un scop este legitim sau nelegitim, dacă o metodă sau măsură este adecvată sau proporțională și dacă o metodă sau măsură este necesară sau arbitrară, judecătorul de drept comun trebuie să facă apel la principiile de drept, la acel «surplus de drept» despre care vorbea Tribunalul constituțional federal. Va trebui să confrunte valori opuse sau aflate spontan în conflict și nu de puține ori va fi în dificultate. El nu provine din sistemul de *common law* și nu este acomodat cu o pluralitate de baze juridice (izvoare de drept). El este practic judecătorul unei singure baze juridice, care este dreptul autoritar de tip legislativ pe care nu este chemat să-l interpreteze, ci este chemat să-l aplice. Dreptul trebuie să fie clar, precis și previzibil în efectele sale, nu doar din perspectiva justițiabilului, ci și din cea a judecătorului.

În maniera în care au fost concepute contravențiile din Proiect, ele tind să îl transforme pe judecătorul legislativ în judecător constituțional. În primul rând, el nu este pregătit să își asume acest rol. În al doilea rând, imaginea jurisprudenței va fi greu de suportat și am serioase îndoieli că un asemenea proces va conduce la consolidarea statului de drept.

Este CNCD o entitate neutră?

Apariția CNCD nu este consecința obligatorie a adoptării *acquis*-ului comunitar.⁷ UE este interesată de exercițiul efectiv al drepturilor fundamentale, nu de metode sau tehnici. Uniunea Europeană recomandă, de pildă, „proceduri judiciare și/sau administrative”⁸. În cazul României, statul și grupurile de interese speciale au redus prevenirea discriminării la combaterea ei. Cel mai important aspect al unei politici publice orientate spre efectivitate, medierea conflictelor generate de comportamente discriminatorii și organizarea activităților de mediere (inclusiv formarea mediatorilor) a fost marginalizat. Soluția a fost instituirea unui mecanism dual de combatere, destinat să funcționeze în paralel. Pe de o parte, anchete și sancțiuni contravenționale al căror monopol a fost încredințat unui organ de stat. Acesta este de natură să producă victimelor satisfacții morale. Pe de altă parte, un dublu control judecătoresc: al sancțiunilor administrative aplicate și al comportamentului discriminatoriu ilicit. Acesta din urmă poate fi controlat prin acțiunea directă în justiție, atunci când victima nu este interesată de controlul administrativ. Acest control judiciar imediat este, de altfel, singurul în măsură să-i aducă victimei reparația materială.

Nici rezultatul anchetei Consiliului și nici decizia sa nu sunt, și nici n-ar putea fi, opozabile instanței judecătorești. De asemenea, victima se poate plânde concomitent

⁷ Aceasta, deși în Directiva antirasistă se stipulează că statele membre urmează să indice un organism de promovare a tratamentului egal fără discriminare pe bază rasială sau etnică.

⁸ A se vedea art. 7 alin. 1 din Directiva 2000/43/EC a Consiliului privind implementarea principiului tratamentului egal între persoane indiferent de originea rasială sau etnică.

Consiliului și instanței, iar soluțiile pot fi contrare. O asemenea consecință nu este nici ea de natură să întărească încrederea în existența statului de drept.

O mențiune specială merită, cred, procedura sesizării Consiliului. În primul rând, câteva cuvinte despre autosesizare. Faptul că există o acțiune a Consiliului, declanșată, în limbaj juridic, *proprio motu* sau *ex officio*, nu trebuie respins din capul locului. Este rezonabil ca instituția să se substituie celor mai dezavantajați și să reacționeze când aceștia nu pot să o facă. Este la fel de adevărat că această funcție o pot îndeplini varii organizații neguvernamentale. Este însă discutabil dacă Consiliul trebuie să acționeze *proprio motu* în orice situație. Există aici și o problemă instituțională care rezultă din combinarea autosesizării cu faptul că se instituie o veritabilă *actio popularis* în materia dreptului de a sesiza Consiliul. Practic, orice persoană fizică, juridică sau instituție publică poate sesiza Consiliul. În acest context, numărul sesizărilor este teoretic nelimitat. Or, numărul teoretic nelimitat al sesizărilor vine în contradicție flagrantă cu obligația de a soluționa petițiile în termen de 60 de zile. Nici o procedură nu poate fi absolut democratică. Ea trebuie adaptată în mod obligatoriu la parametrii instituției.

Prima condiție a credibilității unui organism de reglementare și control în materia drepturilor fundamentale este neutralitatea față de stat și față de grupurile de interese speciale. În prezent, CNCD, în calitate de „organ de specialitate al administrației publice centrale”, este subordonat executivului. Împotriva evidenței însă, la art. 19³ Legea recomandă Consiliul ca organism independent. Aceeași stilistică o reîntâlnim în Proiect. Aici Consiliul este prezentat ca „autoritate publică de stat în domeniul discriminării”, autonomă, aflată sub control parlamentar, care activează independent. Și aici adjectivele escamotează lipsa neutralității de stat. Nimeni nu contestă, cel puțin în principiu, că o veritabilă autoritate publică independentă trebuie să fie plasată în afara oricărei influențe a unui organ de stat. Puțin importă dacă este subordonată executivului sau «atașată» legislativului. În oricare dintre aceste situații neutralitatea lipsește. Ea nu este o chestiune de grad. Ce propune Proiectul? Un Colegiu Director numit de Parlament din cadrul căruia același Parlament desemnează un Președinte. Controlul politic este ostentativ. Pentru numire este necesară doar o majoritate simplă, ceea ce dispensează de orice obligație de negociere cu minoritatea parlamentară. Criteriile candidaturii sunt și ele cât se poate de relaxate. Cele pozitive sunt în număr de două: în materie de studii pentru trei membri se pretinde doar o licență (orice licență) iar pentru șase membri o licență în drept și pentru toți membrii este pretins criteriul cât se poate de vag al „experienței recunoscute de activitate în domeniul drepturilor omului și al discriminării”. Însă activitățile independente includ experți și nu militanți. Umore involuntar al Proiectului debordează atunci când se raportează criteriile de selecție ale corpului de înalți funcționari cu atribuțiile herculeene ale organului, enumerate la nu mai puțin de 21 de puncte. Membrii Colegiului pot fi revocați (Proiectul afirmă incorect „demiși”) „la propunerea fundamentată a președintelui Consiliului”. Nu există absolut nici o garanție de neutralitate. Orice majoritate politică poate configura oricând orice Colegiu Director. În plus, nu există nici o limitare a numărului de mandate.

Apoi, orice ar crede autorii Proiectului, ideea de a apela la donații sau sponsorizări nu este cu totul inocentă. Donațiile și sponsorizările creează, fără excepție, între donatori și organizație raporturi a căror natură afectează *de plano* ideea de neutralitate.

Există însă în tehnica de compunere a Colegiului Director și o carență juridică absolută. Proiectul spune textual că societatea civilă va propune trei membri. În calitatea ei de ficțiune politică, societatea civilă nu poate, în mod obiectiv, să propună absolut nimic. Ca să poată propune, societatea civilă trebuie să se doteze cu voință, adică trebuie să se organizeze. Până în prezent singura organizație care îi include pe toți membrii societății civile rămâne statul. A face ca societatea civilă (nu neapărat cea militantă) să fie reprezentată în Colegiu în mod legal nu este o întreprindere prea complicată. De exemplu, Parlamentul României, care este gestionarul activității autorității în discuție, poate atribui organizațiilor neguvernamentale un statut juridic, cum ar fi statutul de observatori. După modelul instituit de mai multe organe plenare ale unor organizații internaționale, Parlamentul ar fi trebuit mai demult să instituie un sistem care să îi permită să utilizeze în diverse domenii expertiza unor organizații private. Organizațiile care posedă un statut de observatori sau un alt tip de statut consultativ pot recomanda experți la care se referă Proiectul.

Dacă observațiile de mai sus au un sens, atunci textul de la art. 31 alin. 1 („Membrii Colegiului și ai Consiliului sunt garanți ai interesului public și nu reprezintă autoritatea care i-a propus”) este o simplă frază, ușor bombastică, deoarece nu pare să aibă, ca să folosesc limbajul Proiectului, nici un fundament. În concluzie, CNCD nu poate să promoveze imaginea unui stat pluralist decis să depolitizeze instituțiile.

Organizarea funcției represive

Funcția represivă domină atât legea actuală, cât și proiectul. Proiectul a adoptat stilul normativ anglo-saxon, care debutează cu definirea noțiunilor cheie cu care operează legislatorul. Este în principiu un lucru bun, cu amendamentul că definirea termenilor juridici nu este o operațiune la îndemâna oricui. Sunt două mari noutăți în Proiect: reprimarea «victimizării» și inversarea sarcinii probei. Ambele fac obiectul definirii liminare. Dar ce este victimizarea? Este „orice comportament advers sau consecința adversă ca urmare a unei plângeri sau acțiuni în justiție cu privire la încălcarea principiului discriminării”. Doresc să închiriez un apartament. Apare un candidat. Face parte din categoriile prevăzute de lege. Știu sau nu știu. Nu ne înțelegem la preț. Mă reclamă la Consiliu. Sunt sancționat contravențional pentru că Proiectul incriminează „refuzul de a închiria un imobil”. Este clar că am refuzat. Are și un martor. Voi încasa o sancțiune. Sunt o victimă sigură. Totul e să nu manifest un «comportament advers» deoarece sunt pasibil de o nouă contravenție. Dacă vreodată voi refuza să-i răspund la salut și are un martor, am manifestat un comportament advers, cu alte cuvinte am victimizat?

Noțiunea de «inversare a sarcinii probei», a doua mare noutate, este un mecanism procedural cunoscut juriștilor ca o excepție de la principiul general conform căruia

cel care pretinde ceva sau reclamă ceva trebuie să probeze temeiurile pretenției sau reclamației. În textul Proiectului inversarea sarcinii probei apare în definiții, însă este formulată ca o normă aplicabilă tuturor plângerilor antidiscriminare: „inversarea sarcinii probei = sarcina probei revine persoanei împotriva căreia s-a formulat sesizarea/reclamația sau, după caz, chemarea în judecată, pentru fapte care permit a se prezuma existența unei discriminări”. Rezultatul este o normă derogatorie cu un conținut imprecis: „pentru fapte care permit a se prezuma existența unei discriminări”. Această normă derogatorie este inspirată de Directiva antirasială. Numai că directiva se referă în preambul [pct. (21)] la discriminări *prima facie*, adică la prima vedere, iar în text, la discriminări prezumate. Este o mică diferență. Însă problema fundamentală pe care o ridică inversarea sarcinii probei este alta. Trebuie să ne întoarcem la Curtea Europeană. În jurisprudența consacrată ansamblului de drepturi procesuale reunite sub sintagma «dreptul la un proces echitabil», Curtea de la Strasbourg a dezvoltat doctrina conceptului autonom de «materie penală». Conform acestei doctrine, distincția între infracțiuni și contravenții care există într-un sistem de drept național îi este inopozabilă Curții. Motivul decurge din misiunea Curții de a asigura o protecție europeană uniformă a drepturilor. În conformitate cu propriile criterii, Curtea de la Strasbourg stabilește ea însăși caracterul civil sau caracterul penal. *Inter alia*, Curtea aplică criteriul gravității sancțiunii. Quantumul ridicat al unei amenzi califică o contravenție în materie penală⁹. Quantumurile din Proiect ne plasează în «materie penală». Însă Curtea poate utiliza drept criteriu și scopul pedepsei. În acest caz, sancțiunea retragerii autorizației de funcționare a unei persoane juridice ține, evident, de «materie penală».

Or, în materie penală, regula inversării sarcinii probei este inefficientă, deoarece vine în conflict cu prezumția de nevinovăție. Sunt convins că autorii Proiectului nu au avut în vedere acest aspect. Sau, dacă au crezut că norma propusă la art. 45 alin. 2 din Proiect, conform căreia Legea nr. 48/2002 prevalează în caz de conflict „asupra oricăror alte prevederi din acte normative” rezolvă și acest conflict, cred că autorii Proiectului sunt într-o gravă eroare.

În loc de concluzii

Studiul lui Gabriel Andreescu, publicat în acest număr, cuprinde o analiză profundă a materiei, în special a consecințelor confruntării normelor antidiscriminare cu libertatea de expresie. El m-a determinat să încerc să adaug alte observații, din perspectiva juristului. *Motto*-ul său din Thomas Jefferson ar trebui să ne amintească faptul că prudența și talentul legislativ sunt printre puținii aliați naturali ai statului de drept. Sau, în termenii lui Mancur Olson, ar trebui să ne amintim că toate cunoștințele despre bunurile publice sunt bunuri publice. Prioritatea absolută trebuie să fie consolidarea mecanismelor de garantare a integrității și stabilității Constituției noastre. Ea singură garantează drepturile fundamentale. Legiferând excesiv și redun-

⁹ A se vedea, de exemplu, CEDH, *Benedoun c. Franța* din 24 februarie 1994, Série A, n° 284.

dant vom ascunde structurile de rezistență ale statului de drept și ne va fi din ce în ce mai greu să înțelegem ce trebuie făcut ca să ne păstrăm drepturile câștigate. Legea este un mod experimental de reglementare socială. În plus, ea depinde de dispoziția fluctuantă a majorităților politice. În schimb, jurisprudența tribunalelor reprezintă un mod de reglementare stabil și care se bazează pe experiența acumulată. Riscul de a obține efecte perverse este mult atenuat atunci când ne ghidăm după ea. Din păcate, la noi aceste cunoștințe despre bunurile publice au prea puțini suporteri pentru a deveni bunuri publice.